

В. В. Сиченко, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри освітнього менеджменту, державної політики та економіки, ректор КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради»

В. П. Березинський, доктор політичних наук, доцент, професор кафедри освітнього менеджменту, державної політики та економіки КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради»

Н. О. Шевченко, доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри публічного управління та права КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради»

ВПЛИВ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

У статті визначено особливості сучасного громадянського суспільства, які характеризуються тим, що громадяни беруть безпосередню участь у соціально-політичних процесах і впливають на державу та її політичні орієнтації. Сучасне громадянське суспільство відображає суспільний інтерес у підтримці демократичних цінностей. Функціонування громадських організацій сприяє соціальній інтеграції українців через демократичні процедури, однією з яких є вибори. Вони сприяють демократичним цінностям суспільства та повазі до загальних прав людини.

Описано ключові принципи демократії: легітимність, плюралізм, паритет, верховенство права. Показано значення громадських організацій під час виборчого процесу, які визначають і сприяють сталому розвитку громади. Визначено, що позитивні зміни в суспільстві відбулися внаслідок глобальної тенденції до демократизації. Виявлено такі чинники посилення впливу громадських організацій на виборчий процес в Україні: кількісне та якісне збільшення організацій громадянського суспільства; зростання кількості громадських організацій, які ефективно впливають на хід і результати виборів; досвід впливу на владу; співпраця українських громадських організацій з міжнародними неурядовими організаціями; використання стабілізаційного потенціалу громадських організацій.

Вказано на негативну практику використання громадських організацій окремими політичними силами. Зокрема, вони часто є виборчим штабом, спонсором, виконавцем забороненої для партій діяльності. Проаналізовано основні напрями впливу громадських організацій на виборчий процес, а саме використання громадських організацій у боротьбі за голоси; перетворення громадських організацій в окремі політичні сили; організація роботи з виборцями; співпраця з місцевими громадами; підтримка діяльності міжнародних спостерігачів; моніторинг виборчої кампанії.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації, виборчий процес.

V. V. Sychenko, V. P. Berezynskiy, N. O. Shevchenko. The influence of public organizations on the election process in Ukraine

The peculiarities of modern civil society are determined. Citizens are directly involved in socio-political processes and influence the state and its political orientations. Modern civil society reflects the public interest in upholding democratic values. The functioning of public organizations promotes the social integration of Ukrainians through democratic procedures (elections). Elections promote the democratic values of society and respect for universal human rights. The key principles of democracy are described: legitimacy, pluralism, parity, rule of law.

The importance of public organizations during the election process is shown. They identify and promote sustainable community development. Positive changes have occurred due to: the global trend of democratization; presence of these organizations at the local level. Factors of strengthening the influence of public organizations on the electoral process in Ukraine: quantitative and qualitative growth of civil society organizations; increase of public organizations that effectively influence the course and results of elections; experience of influencing the government; cooperation of Ukrainian public organizations with international non-governmental organizations; use of stabilization potential of public organizations.

The negative practice of using political organizations by political forces is pointed out. They are the election headquarters, sponsor, executor of activities prohibited for parties. The main directions of influence of public organizations on the election process are analyzed. Use of public organizations in the struggle for votes; transformation of public organizations into separate political forces; organization of work with voters; cooperation with local communities; support for the activities of international observers; election campaign monitoring.

Key words: civil society, nongovernmental organizations, election process.

© В. В. Сиченко, В. П. Березинський, Н. О. Шевченко, 2021

Постановка проблеми. Розбудова України як європейської демократичної держави нині як ніколи пов'язана з бажанням громадян безпосередньо брати участь у суспільно-політичних процесах, мати вплив на державу, її політичні орієнтири. Активність громадянського суспільства все більше здійснює вплив на ключові державотворчі події і відображає суспільний інтерес до відстоювання демократичних цінностей, які характеризують людське існування в усій його повноті й багатоманітності.

Ядром демократії є громадянство і громадянськість. Вони означають належність людини до держави, розвиненість соціальної свідомості й індивідуальної гідності, спроможність людини усвідомлювати власні інтереси й захищати їх з урахуванням інтересів усього суспільства. Сила суспільства і його міць складаються саме з освічених і організованих громадян. Справжнє демократичне суспільство виявляє себе в самоорганізації і самоврядуванні на всіх рівнях його організації: в учнівському і студентському самоврядуванні, у профспілковому і правозахисному рухах, у діяльності різних громадських організацій.

Найголовніше значення функціонування громадських організацій полягає у тому, що вони сприяють суспільно-державній інтеграції українців через демократичні процедури. Однією з таких процедур є вибори. Нині громадяни в усьому світі беруть надзвичайно активну участь у виборчому процесі як виборці, кандидати й спостерігачі. Вибори – це важливий крок на шляху до створення легітимної влади, яка відображає і захищає інтереси громадян. Вони допомагають утвердити демократичні цінності суспільства та повагу до універсальних прав людини. У зв'язку з цим дослідження питань, пов'язаних із розвитком громадянського суспільства та його впливом на виборчий процес, є актуальним і важливим завданням для сучасної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням теоретичного та методологічного вивчення технологій реалізації виборчих процесів, громадського контролю за виборами, нормативно-правової бази реалізації виборчого права присвятили свої праці відомі вчені О. Здіорук, М. Лациба, М. Дюверже, Ю. Ключковський, О. Губська та інші. Однак залишаються актуальними подальші дослідження із вказаного питання, особливо щодо визначення напрямів впливу громадських організацій на виборчий процес.

Метою статті є обґрунтування напрямів впливу громадських організацій на виборчий процес на основі українського та світового досвіду.

В рамках зазначеної мети поставлено такі завдання:

- 1) визначити особливості сучасного громадянського суспільства;
- 2) проаналізувати напрями впливу громадських організацій на виборчий процес.

Виклад основного матеріалу. Демократія – це форма правління, за якої найвищою владою є народ. У цій системі громадяни мають право та можливість брати участь у прийнятті рішень безпосередньо або через обраних представників. Принципи та вимоги до демократичних систем розвивалися протягом не однієї сотні років. Багатьом країнам, які нині вважаються демонстративними демократіями, потрібен був час для розробки відповідних систем управління, а також відповідних стандартів і правил. Їхньою особливістю є те, що основні принципи та аспекти демократії застосовні в будь-якому суспільстві незалежно від стадії політичного розвитку.

Демократія (від грец. «демос» – «народ», «кратос» – «влада») – термін, який означає таку форму державного устрою, за якої здійснюється правління всього населення в інтересах більшості. Демократичний лад був запроваджений у Елладі в Афінах за часів правління відомого політичного керівника, мислителя і правника Солона (VII ст. до н.е.). Демократія реалізувалася у «представницькому уряді» – Раді п'ятисот.

Сам термін «демократія» вперше вжив давньогрецький мислитель Фулідід для позначення форми державного устрою, яка існувала в Афінах близько середини V ст. до н.е. До цього використовувалися словосполучення «ісономія» (рівність усіх перед законом), «ісегорія» (рівне для всіх громадян право виступати у народних зборах і віддавати свій голос), «ісократія» (рівновладдя). Демократія відповідала духу соціально-політичного устрою невеличких держав-міст (полісів), які нараховували кілька десятків тисяч вільних громадян, зацікавлених у самоврядуванні. Античні політичні мислителі Платон, Аристотель, Геродот розглядали демократію як порядок полісного устрою, де повноту прав мають не всі, а лише вільні та рівні громадяни.

Після тривалого забуття феномена демократії її ідею відродили західноєвропейські філософи XVII – XVIII ст. у рамках дискусій щодо ідеального облаштування держави й суспільства за нових умов розвитку науки, промисловості, масової комунікації. Для вирішення проблемних питань, пов'язаних із втіленням народовладдя в складних державних утвореннях, був запропонований концепт представницької демократії, основою якого є впровадження загального виборчого права. Ці процеси тривали до другої половини XX ст. За цей час сформувався нове за рівнем розвитку суспільство, тому для пошуку відповідей на виклики сучасного світу постало питання про модернізацію форм організації та здійснення влади.

Від перших згадок про демократію минуло кілька тисячоліть, але її проблеми залишаються в центрі політичних і теоретичних дискусій. Ще в античній Греції філософи по-різному трактували демократію. Аристотель сформулював первинне визначення демократії, вважав її найневдалішою з усіх можливих форм правління. Більш чистотою демократією є така, яка забезпечує рівність: вона передбачена законом певної держави і бідні не зазнають більшого пригнічення, ніж багаті; верховна влада не належить жодному з цих прошарків, обидва вони

беруть в ній участь. Якщо ж, як вважає дехто, свобода і рівність є найважливішими ознаками демократії, то це знайшло свій вияв здебільшого у тому, щоб усі брали участь у державному управлінні. Народ представляє у демократії більшість і її постанови мають вирішальне значення. Такого роду державний устрій і є демократією [1].

Критичну думку щодо демократії поділяв один із авторів американської моделі демократії Дж. Медісон. Він вважав її компромісом влади більшості з владою меншості, який досягається рівноправною участю всіх дорослих громадян у політичному процесі й обмеженням їхнього суверенітету. У Черчілль говорив: «Демократія – найгірший вид правління, не рахуючи всіх інших, які людство випробувало за свою історію» [9]. При всіх своїх недоліках демократія є найефективнішою формою правління, яка відповідає волі більшості суспільства.

Найлаконічніше сутність такого розуміння демократії сформулював А. Лінкольн, окресливши його у відомій формулі: “Government of the people, by the people, for the people” («Правління народу, обране народом і для народу») [11]. Єдиної правильної думки щодо демократії не існує. Нині залишається кілька спільних принципів, які присутні майже в усіх демократичних системах, що є високорозвиненими та витривалими. Тобто, сучасний демократичний розвиток базується на принципах, що визначають можливість рівних прав усіх суб’єктів, які беруть участь у демократизації суспільства та держави (легітимність, плюралізм, паритетність, верховенство права). Ці принципи обов’язково мають охоплювати сферу влади і громадянського суспільства, впливати на їхню взаємодію.

Принцип легітимності включає такі елементи: легальність, справедливість, доцільність влади, добровільна згода громадян на її визнання та підкорення її владним наказам. Про легітимність є згадки ще в I ст. до н.е. у наукових трактатах Аристотеля, Демокріта, Платона, Сократа та інших античних філософів, в яких порушується питання про підстави і переваги того чи іншого суспільно-політичного ладу. Представники античної філософії розглядали справедливу державу через її найважливішу ознаку – легітимність, яку вони трактували як результат обов’язкової взаємодії влади та суспільства.

Принцип плюралізму (від лат. “pluralis” – «множинний») – це принцип організації суспільства, заснований на визнанні різноманіття існуючих інтересів і їхньої конкуренції. Плюралізм є умовою і ознакою демократичного режиму, він визнає, створює необхідні умови для реалізації, заохочує різноманіття політичних організацій і інтересів, що конкурують між собою. Плюралістична демократія регулюється шляхом суперництва різних спілок, асоціацій, федерацій, які представляють усю багатоманітність соціальних інтересів.

Принцип паритетності (від лат. “paritas” – «рівність») означає стан відносно рівноваги сил, рівноцінності цілей, рівності прав та обов’язків. Він обґрунтовує систему стримувань і противаг, що забезпечує реалізацію рівних прав і можливостей для всіх учасників демократичного процесу, створюючи певний баланс інтересів. Специфічним механізмом забезпечення принципу паритетності в управлінні державою і суспільством є вибори як ефективний спосіб впливу громадян на владу.

Принцип верховенства права передбачає підпорядкованість держави та її органів правам людини, визнання людини найвищою соціальною цінністю, а забезпечення прав та свобод людини і громадянина – головною метою державної влади.

Принципи демократії став політичною цінністю, яка сприймається як синонім прав і свобод громадян, на збереження якої орієнтовані освіта, культура, ідеологія. Носієм і виразником цієї цінності покликана бути громадська думка, яка в умовах організованого громадянського суспільства є й інститутом демократії [12].

Термін «громадянське суспільство» стосується усіх груп, які не належать до уряду, наприклад, громадських груп, профспілок і робітничих організацій, неурядових організацій, груп інтересів, благодійних організацій, організацій вірян і професійних асоціацій. Громадянське суспільство виражає інтереси соціальних груп і підвищує обізнаність щодо ключових питань, які впливають на політику та прийняття рішень.

Держава гарантує умови (політико-правові, адміністративно-організаційні, фінансові) для функціонування інституцій громадянського суспільства. Спільні зусилля державних інституцій та інститутів громадянського суспільства повинні спрямовуватися на розв’язання нагальних проблем державного будівництва та державного управління. Модель взаємодії державних інституцій та інститутів громадянського суспільства має забезпечувати задоволення прав та інтересів різних соціальних груп і реалізацію ефективної державної політики, враховуючи потребу в збалансуванні інтересів національного, групового й індивідуального рівнів [3].

За останні десятиліття організаціям громадянського суспільства вдалося визначити глобальну політику за допомогою заходів впровадження соціальних змін, які сприяли сталому розвитку громади. Такі позитивні зміни відбулися і завдяки зростаючій глобальній тенденції до демократизації, яка сприяла розвитку організацій громадянського суспільства завдяки безпосередній присутності цих організацій на місцевому рівні, що дає їм змогу володіти інформацією, якої бракує уряду або політичній партії. Таким чином, організації громадянського суспільства мають важливі дані та знання, необхідні для розробки ефективної політики та законодавства. Вони є центром акумуляції інтересів громадян, надають впевненості громадянам у забезпеченні власних інтересів перед державою.

Дедалі частіше ми стикаємося з явищем, коли визначення терміну «народовладдя» сприймається занадто формалізовано. Зникає віра в демократію, відновити яку може розуміння діяльності громадської організації. Адже саме громадська організація є соціальним представництвом «народу», «громади», «громадян» і надає особливо

сутнісного наповнення поняттю «народовладдя». У такій організації громадяни отримують не лише «право на владу», а й можуть бути залучені на повноправних підставах до системи публічного управління й процесу державотворення, що гарантовано нормативно-правовими засадами демократичної держави [10].

Нині організації громадянського суспільства беруть на себе більш активну роль у виборчому процесі. Посилення впливу громадських організацій на цей процес в Україні зумовлене низкою чинників, які об'єктивно склалися на сучасному етапі демократизації суспільства:

1) постійне кількісне і якісне зростання різних організацій громадянського суспільства. Так, за даними Державного комітету статистики України, станом на початок 2020 року були зареєстровані (в цю кількість сукупно входять міжнародні, всеукраїнські, місцеві організації, їхні філії та відокремлені структурні підрозділи) 88,1 тис. громадських організацій (у 2010 році їх було 59,3 тис., у 2015 році – 64,2 тис., у 2016 році – 70,3 тис., у 2017 році – 75,9 тис., у 2018 році – 80,5 тис., у 2019 році – 84,3 тис.);

2) питома вага серед громадських організацій, спроможних прямо чи опосередковано впливати на хід і результати виборчих перегонів: громадські організації у галузі захисту прав людини; громадянської освіти; політики, законодавства і держави; дослідницької діяльності та аналітики; вироблення суспільно-політичних рекомендацій. Такі організації серед всіх громадських організацій у 2012 році займали 26%, у 2019 році – 36%;

3) набуття громадськими організаціями значного досвіду впливу на владу. За даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, у 2018 році серед ефективних способів впливу на владу 63% респондентів назвали утворення сильних об'єднань (асоціацій, рухів) громадських організацій;

4) співробітництво та обмін досвідом українських громадських організацій із зарубіжними та міжнародними неурядовими організаціями. За даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, у 2018 році серед ефективних способів впливу на владу 60% респондентів назвали звернення до світової спільноти, міжнародних організацій;

5) сформованість виборчого правового поля, яке за основними параметрами не суперечить сучасним міжнародним стандартам;

6) зацікавленість широких верств суспільства та впливових політичних сил у використанні стабілізаційного потенціалу громадських організацій у виборчому процесі.

Зростаючий вплив громадських організацій на виборчий процес пояснюється як урізноманітненням форм, методів і заходів, що використовуються ними у своїй діяльності, так і розширенням кола питань, до вирішення яких вони залучаються. Громадяни, втративши довіру до державних інституцій, саме громадським організаціям готові доручити реалізацію важливих суспільних реформ. Громадські організації, особливо волонтери, користуються в суспільстві високою довірою, причому рівень довіри до волонтерів навіть перевищує рівень довіри до церкви.

З 30 жовтня по 5 листопада 2020 року соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Представництвом Фонду Конрада Аденауера в Україні методом інтерв'ю було опитано 2020 респондентів і виявлено, що серед суспільних інститутів частіше довіра висловлюється до волонтерських організацій (60%). Недовіра здебільшого висловлюється політичним партіям (73%). Тому серед напрямів впливу громадських організацій на підготовку до виборів можна назвати використання політичними партіями та блоками (безпосередніми учасниками виборчого процесу) створених ними громадських організацій для досягнення своїх конкретних стратегічних і тактичних цілей у боротьбі за голоси виборців.

Не секрет, що кожен з основних гравців українського політикуму нині оточений комплексом громадських формувань. Це можуть бути постійно діючі громадські організації; організації, які активуються за необхідності; організації, що створюються виключно на час виборів. Кожна політична партія намагається співпрацювати з різними громадськими організаціями для вирішення важливих для неї питань: проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед відповідних верств і соціальних груп населення; створення враження масової підтримки партії. Подібні структури здебільшого діють в рамках правового поля. Однак інколи вони застосовуються для дезінформації, свідомого обману виборців, маніпуляцій, розпалювання соціальної, міжнаціональної, міжконфесійної ворожнечі. Такі дії шкодять національним інтересам України. Тому для забезпечення національної безпеки країни необхідно, щоб такі випадки отримали належну правову оцінку з боку органів державної влади.

Деякі громадські організації переростають в окремі політичні сили і завдяки цьому стають безпосередніми суб'єктами виборчого процесу. В цьому випадку роль громадських організацій зводиться до відпрацювання ідеологічних, організаційних, кадрових питань майбутньої партії, пошуку її електоральної ніші. В Україні є багато прикладів подібної практики. Очевидно, що подібна тенденція буде виявлятися і в майбутньому, оскільки вона не суперечить чинному законодавству та практиці країн розвинутої демократії і є одним із каналів для подальшої політичної структуризації суспільства. Більшість громадян позитивно ставляться й до того, що громадські активісти можуть висуватися на виборах до Верховної Ради України. В опитуванні Фонду «Демократичні ініціативи» та Центру Разумкова, проведеному в серпні 2018 року, 30% опитаних висловили впевненість у тому, що громадські активісти зможуть внести позитивні зміни в діяльність Верховної Ради, а 22% вважають, що саме через громадську активність і має оновлюватися Парламент України.

Вплив на виборчий процес має діяльність незалежних дослідницьких центрів із вивчення відповідності правового та організаційного забезпечення виборчого процесу в Україні сучасним світовим стандартам. Уже традиційною стала у передвиборчий період інтенсифікація різних соціологічних досліджень електоральних настроїв та очікувань; проведення екзитполів безпосередньо під час виборів. Однак часто напередодні виборів виникають організації, дослідження яких мають явно замовний характер і є свідченням застосування певними політичними силами маніпулятивних технологій для впливу на виборців. Небезпека таких маніпуляцій полягає не лише у викривленні громадської думки, але і в тому, що підривається престиж соціологічної науки загалом, ставиться під сумнів легітимність проведених виборів, підривається довіра громадян до інститутів демократії.

Діяльність громадських організацій щодо забезпечення чесних і прозорих виборів, які довели свою дієвість під час численних парламентських і президентських виборів в Україні, залишаються суттєвим чинником забезпечення їх демократичного та прозорого характеру. Низка громадських організацій здобула собі авторитет як структури, здатні захищати надбання демократії, відстоювати політичні права і свободи виборців, забезпечувати широку інформованість та освіченість населення щодо суспільно-політичних процесів у країні (Комітет виборців України, Коаліція громадських організацій «Свобода вибору», комітет «Рівність можливостей» тощо). Основними напрямками їхньої активності є організація та підтримка діяльності громадських приймалень, робота з молодими виборцями, співпраця з територіальними громадами, підтримка діяльності міжнародних спостерігачів, моніторинг передвиборчої кампанії, опитування на виході з виборчих дільниць, спостереження за процесом голосування та підрахунком голосів, паралельний підрахунок голосів.

Існують і негативні практики використання громадських організацій політичними силами. Вони можуть залучати громадські організації, які стають їх виборчим штабом. Є випадки, коли кандидати використовують громадські організації, щоб швидко здобути добре ім'я перед виборами на окрузі. Кандидати можуть від імені громадської організації роздавати подарунки, ремонтувати дитячі майданчики. Політичні сили можуть створювати громадські організації, які опікуватимуться соціальними питаннями, просуваючи таким чином партію. Якщо партія легально не може займатися якоюсь діяльністю, то її реалізують через громадську організацію. Припартійна громадська організація може сприяти збільшенню кількості членів партії або замовчувати випадки махінацій на дільницях.

Отже, громадські організації, як і громадянське суспільство не є ідеальним, єдиним і суцільно прогресивним середовищем. Воно складне, дуже неоднорідне і складається з різних груп, які мають різні цілі та цінності і здебільшого виконують такі функції у суспільстві:

- 1) забезпечує систему стримувань і противаг;
- 2) надає підтримку публічним консультаціям із різними зацікавленими сторонами;
- 3) сприяє формуванню консенсусу щодо інколи складних і розбіжних політик;
- 4) виступає як партнер із надання послуг (допомога вразливим групам) як на національному, так і на регіональному рівнях;
- 5) підвищує поінформованість громадськості щодо нагальних питань, які мають вплив на суспільство.

Таким чином, аналіз діяльності громадських організацій у процесі підготовки та проведення виборів в Україні свідчить про серйозне підвищення їхньої ролі як впливового чинника політичного життя.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Україна перебуває у надзвичайно складних умовах: пандемія, воєнні дії на сході країни, істотне зниження рівня життя населення. Усе це зумовило падіння довіри громадян до державних інституцій. Водночас довіру в суспільстві мають волонтери та громадські організації. З цього випливає логічний висновок: політичним силам потрібно діяти спільно з громадськими організаціями, які мають авторитет і підтримку у суспільстві. Водночас необхідно відходити від негативних практик, які можуть знизити довіру населення до громадських організацій.

Подальші дослідження зазначеної тематики мають глибше розкрити змістовні складники вказаних напрямів впливу громадських організацій на виборчий процес з аналізом досвіду останніх виборчих кампаній.

Список використаних джерел:

1. Арістотель. Політика. Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.
2. Виборчий Кодекс України : Закон України від 19.12.2019 № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20/print> (дата звернення: 18.03.2021).
3. Гирик М.А. Механізми участі громадян у здійсненні державного управління та шляхи їх оптимізації: питання теорії та практики. *Економіка та держава*. 2014. № 4. С. 140–142.
4. Громадські ради в Україні : довідник / упоряд. М. Лациба. Український незалежний центр політичних досліджень. Київ, 2003. 232 с.
5. Губська О. Місцеві вибори 2020 : посібник для суддів. Київ : «АК-Group», 2020. 308 с.
6. Дюверже М. Политические партии. пер. с франц. 3-е изд. М. : Акад. проект. Королев : Парадигма, 2005. 540 с.

7. Здіорук С.І. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин : монографія. Київ : НІСД, 2001. 144 с.
8. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан і перспективи законодавчої реалізації в Україні. Київ : Ваіте. 2018. 908 с.
9. Правила життя Вінстона Черчілля. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/PZ15/>.
10. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України № 68/2016 від 26 лютого 2016 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>.
11. Титов В.Д. Філософсько-правові погляди Томаса Джефферсона. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2010. № 5 : зб. наук. пр. Харків : Право, 2010. С. 3–12.
12. Цветков В.В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : Юрид. думка, 2007. 336 с.

References:

1. Aristotel (2000). *Polityka*. [Policy]. Per. z davnohr. ta peredm. O. Kysliuka. Kyiv : Osnovy. 239 s.
2. VRU, Law of Ukraine (2019). *Vyborchyi Kodeks Ukrainy* [Law of Ukraine „The Electoral Code of Ukraine“], dated December 19, 2019 № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20/print> (related to 18.03.2021) [Ukraine].
3. Huryk M.A. (2014). *Mekhanizmy uchasti hromadian u zdiisnenni derzhavnoho upravlinnia ta shliakhy yikh optymizatsii: pytannia teorii ta praktyky*. [Mechanisms of citizen participation in public administration and ways to optimize them: issues of theory and practice]. *Ekonomika ta derzhava*. № 4. S. 140–142 [Ukraine].
4. *Hromadski rady v Ukraini : dovidnyk* [Public councils in Ukraine: a handbook] / uporiad. M. Latsyba. Ukrainyski nezaleznyi tsentr politychnykh doslidzhen. Kyiv, 2003. 232 p.
5. Hubska O. (2020). *Mistsevi vybory 2020 : posibnyk dlia suddiv*. [Local elections 2020: a guide for judges]. Kyiv : “AK-Group”. 308 p.
6. Diuverzhe M. (2005). *Polytycheskye partyy*. [Political parties] per. s frants. 3-e yzd. M. : Akad. proekt. Korolev : Paradyhma, 540 s.
7. Zdiuruk S.I. (2001) *Problemy funktsionuvannia politychnykh partii Ukrainy v systemi vladnykh vidnosyn* [Problems of functioning of political parties of Ukraine in the system of power relations] : monohrafiia. Kyiv : NISD. 144 p.
8. Kliuchkovskiy Yu.B. (2018). *Pryntsypy vyborchoho prava: doktrynalne rozuminnia, stan ta perspektyvy zakonodavchoi realizatsii v Ukraini*. [Principles of suffrage: doctrinal understanding, state and prospects of legislative implementation in Ukraine]. Kyiv : Vaite. 908 p.
9. *Pravyla zhyttia Vinstona Cherkhillia*. [Rules of life of Winston Churchill]. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/PZ15/> (related to 18.03.2021) [Ukraine].
10. PU, *Pro spriyannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini* [On promoting the development of civil society in Ukraine]. Decree of the President of Ukraine № 68/2016 of February 26, 2016. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682016-19805> (related to 18.03.2021) [Ukraine].
11. Tytov V.D. (2010). *Filosofsko-pravovi pohliady Tomasa Dzheffersona*. [Philosophical and legal views of Thomas Jefferson]. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Ser. Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*. [Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. Ser. Philosophy, philosophy of law, political science, sociology]. № 5 : zb. nauk. pr. Kh. : Pravo, p. 3–12 [Ukraine].
12. Tsvietkov V.V. (2007). *Demokratiia i derzhavne upravlinnia: teoriia, metodolohiia, praktyka* : monohrafiia. [Democracy and public administration: theory, methodology, practice : monograph]. Kyiv : Yuryd. dumka, 336 s.